

بررسی حقوق بشردوستانه از منظر امام علی(ع)

ابوالفتح خالقی^{۱*}، مهدی ناطقی^۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۹/۲۵

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۲/۲۲

(از ص ۲۳ تا ۳۹)

چکیده

حقوق بشردوستانه، از موضوعات مهم جهان معاصر بوده و از جمله دست‌آورد‌های بزرگ قرون نوزدهم و بیستم در نظام حقوق بین‌الملل به‌شمار می‌رود. حمایت و لازم‌الاجرا شدن آن، پس از تصویب نمایندگان کشورهای مختلف در سطح جامعه جهانی، نهادهای مردمی و بین‌المللی، صورت گرفت. حمایت از غیرنظامیان؛ همانند اسیران، مجروحان، بیماران، فراریان، زنان، کودکان، سالمندان و احترام به اجساد مردگان، ممنوعیت قحطی و گرسنگی‌دادن به نظامیان و غیرنظامیان و به‌کارگیری سلاح‌های مخرب غیرمجاز، از جمله قواعد و مصادیق حقوق بشردوستانه هستند که از جنگ و درگیری‌ها نظامی نشأت می‌گیرند. در پژوهش پیش‌رو که به‌روش توصیفی-تحلیلی انجام یافته، موارد فوق از منظر امام علی(ع) با محوریت کتاب گرانسنگ نهج‌البلاغه، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. به‌طور کلی حضرت علی(ع) چه در غزوات صدر اسلام و چه در زمان حکومت خودشان در جنگ‌های جمل، صفین و نهروان، علی‌رغم تفکر ایشان بر دعوت به صلح، نهایت توجه به رعایت حقوق افراد غیرنظامی حتی نظامی و توجه به عدم ایجاد خسارت داشتند. هرچند برخی از مسائل حقوق بشردوستانه که در اسناد بین‌المللی تحت عناوین و اسامی مختلف یاد می‌شود، صراحتاً به همان عنوان در کلام حضرت وجود ندارد، ولی با قیاس اولویت و وحدت ملاک، می‌توان از برخی توصیه‌ها و رفتارهای امام(ع) استنباط کرد.

کلید واژه‌ها: حقوق بشردوستانه، حقوق در جنگ، امام علی(ع)، نهج‌البلاغه.

۱. دانشیار گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی دانشگاه قم

۲. دانشجوی دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی دانشگاه قم

* نویسنده مسئول

۱. مقدمه

طبیعی است جنگ و درگیری‌ها به هر شیوه‌ای که باشد موجب تضییع حقوق انسانی، نقض اصل شخصی کیفر و آسیب‌های فراوانی برای افراد غیرنظامی می‌شوند. این امر موجب شده کشورها و برخی حامیان سمبولیک حقوق بشر برای حمایت از چنین افراد، جنگ و منازعات را تحت عنوان «حقوق بشردوستانه» به صورت مدون قانون‌مند بسازند. علت قانون‌مندی آن به جنگ‌های خانمان‌سوزی امپراطوری اتریش و لهستان برمی‌گردد؛ زیرا تاجری به نام هنری دونان بعد از بررسی آن جنگ‌ها پیشنهاد نمود گروه‌های امدادگر تشکیل شوند تا به مصدومان، مجروحان و بزه‌دیدگان ناشی از جنگ رسیدگی و از تعرض گروه‌های مسلحانه جلوگیری گردد. این پیشنهاد از سوی جامعه بین‌المللی پذیرفته و تدریجاً به نام «کمیته بین‌المللی صلیب سرخ» تحت عنوان «حقوق بشردوستانه» رسمیت پیدا کرد. کمیته مذکور بعد از یک‌سری فعالیت‌ها در سال ۱۹۹۶ اعلام کرد؛ همه سنت‌ها و تمدن‌ها در توسعه حقوق بشردوستانه به‌عنوان میراث مشترک بشریت، یاری رسانده‌اند (عزیزی، ۱۳۹۲: ۸۶). این در حالی است که ضابطه‌مندسازی رفتارهای جنگی و استفاده از شیوه‌ی درست آن به‌منظور عدم اضرار افراد غیرنظامی؛ ۱۴ قرن قبل از این تاریخ؛ در اسلام مطرح و مورد تأکید قرار گرفته و اصل اولی را بر صلح گذاشته است (مطهری، ۱۳۷۹: ۱۱۸). چنان‌که موضوع اصلی این نوشتار را سیره‌های نظری و عملی امام علی(ع) تشکیل می‌دهد؛ خطبه‌ها و نامه‌های امام(ع) در کتاب گرانسنگ نهج‌البلاغه و در برخی منابع معتبر دیگر، ترسیم‌کننده جلوه‌هایی از این مسأله هستند. به‌طور نمونه نامه ۴ و خطبه ۱۴۳ امام(ع)، اصالت صلح و عین مدارای امیرالمؤمنین با شورشگران را تبیین نموده که دانشمندان اسلامی از آن به‌عنوان نخستین مبدأ تدوین قواعد انسان‌دوستانه یاد می‌کنند.

۱-۱. بیان مسئله

حقوق بشردوستانه مبتنی بر حقوق لاهه (حقوق جنگ) و حقوق ژنو (حقوق در جنگ) است. به‌عبارت‌دیگر ماهیت اصلی حقوق بشردوستانه را استفاده درست از روش و سلاح‌های جنگی و حمایت از افرادی خارج از منازعات تشکیل می‌دهد. در روش و بینش امام علی(ع) هیچ موردی را سراغ نداریم موجب نقض یا خلاف حقوق بشردوستانه صورت گرفته باشد. حمایت از افراد غیرنظامی نه‌تنها هدف؛ بلکه به‌عنوان یک اصل و پیش‌فرض کارزار امام(ع) قابل رعایت بوده است. پرسش اصلی این است؛ چگونه اندیشه‌ها و سیره‌های امام(ع) می‌توانند در تأمین و رعایت حقوق بشردوستانه امروزی تأثیرگذار باشند؟ به‌عبارت‌دیگر؛ بررسی خطبه‌ها و نامه‌های امام(ع) در نهج‌البلاغه با توجه به پیشرفت ابزار جنگی و تغییر روش‌های آن، چگونه موجب رفع نگرانی جهانی از تخاصم مسلحانه و جلوگیری از پی‌آمدهای منفی آن می‌شود؟ پژوهش حاضر نیز درصدد یافتن پاسخ پرسش‌های فوق است و سعی شده تا چگونگی تأثیر سیره‌های عملی و نظری امام(ع) و کلیت و جامعیت قواعد انسان‌دوستانه را در اندیشه‌ها و رفتارهای مصلحانه امام(ع) با استناد به خطبه‌ها و نامه‌های ایشان در نهج‌البلاغه نسبت به قواعد حقوق بشردوستانه ظاهری که امروز در جامعه بین‌المللی مطرح است، ثابت نماید.

۱-۲. پیشینه پژوهش

اندیشه‌های مستند امام علی(ع) به کتاب گرانسنگ نهج البلاغه در زمینه‌های مختلفی از منظر دانشمندان فقهی و حقوقی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. اما آنچه که تفحص شد در خصوص موضوع مورد بحث این مقاله تحقیقی انجام نشده است. تنها مقاله‌ای ارزشمندی تحت عنوان «مطالعه‌ی تطبیقی قواعد بنیادین حقوق بشردوستانه در نهج البلاغه و گزارش قواعد عرفی بین‌المللی بشردوستانه» در پژوهشنامه نهج البلاغه، بهار ۱۳۹۲ شماره ۱ منتشر شده است. در این مقاله به بررسی برخی از خطبه‌ها و نامه‌های امام(ع) اکتفا شده و حقوق بشردوستانه به صورت موجبه جزئیة مورد بررسی قرار گرفته است. در حالی که پژوهش حاضر حاوی موضوع حقوق بشردوستانه به صورت موجبه کلیه می‌باشد. افزون بر آن، بیان نقایص حقوق بشردوستانه در اسناد بین‌المللی و برجستگی، ویژگی‌ها و کلیت و جامعیت قواعد بشردوستانه برخاسته از اندیشه‌های امام(ع) در مقاله حاضر متفاوت است. با بررسی و مطالعه جامع نتیجه این شد که حقوق بشردوستانه در اندیشه امام(ع)، در مضامین خطبه‌ها، نامه‌ها، حکمت‌ها و سیره‌های عملی متعددی از امام(ع) وجود دارد. ابتدا برخی آن‌ها با آیات قرآن، قواعد اصولی، روایی و عقلی مورد تفسیر و تحلیل قرار گرفته و سپس ویژگی‌ها و کلیت و جامعیت حقوق بشردوستانه ناشی از افکار و رفتار امام(ع) در نهج البلاغه احراز و نواقص قواعد بشردوستانه بین‌المللی و نقض آن توسط مجریان ظاهری حقوق بشردوستانه به صورت عینی تبیین گردیده است.

۱-۳. اهمیت و ضرورت پژوهش

چنان که گفته شد جنگ و درگیری‌ها یکی از عوامل تضييع حقوق افراد غیرنظامی شمرده می‌شود. پژوهش‌گران و حقوق‌دانان کشورهای متعدد تلاش‌های فراوانی نموده‌اند تا برای جلوگیری از این مشکل و حمایت قربانی‌های ناشی از جنگ، قواعد و ضوابط جامعی را به صورت مدون وضع نمایند، ولی تا هنوز موفق نشده و با مشکلات عدیده‌ی مواجه هستند. در حالی که در سیره‌های رفتاری و گفتاری امام علی(ع) در نهج البلاغه یا در منابع معتبر دیگر، موردی را سراغ نداریم که حقوق بشردوستانه توسط امام(ع) نقض شده باشد و یا مورد انتقاد متخصصان امروزی قرار گرفته باشند. بنابراین، اهمیت و ضرورت این مسأله ایجاب می‌کند؛ خطبه‌ها، نامه‌ها، حکمت‌ها و اندیشه‌های مرتبط امام(ع) با قواعد انسان‌دوستانه، در اسنادهای بین‌المللی به صورت مدون قانون‌مندسازی گردد، تا تمام کشورهای مورد تنازع و تخاصم از مشکلات آسیب‌ها، خسارات و قربانی افراد بی‌گناهی ناشی از جنگ نجات پیدا کنند.

۲. بحث

بحث اصلی این مقاله را موضوعاتی همانند اصول تفکیک و مصادیق حقوق بشردوستانه و تحریم‌های جنگی تشکیل می‌دهند. اما قبل از آن، لازم است، به واژه‌شناسی و تفکیک حقوق بشردوستانه و حقوق بشر پرداخته شود.

۲-۱. واژه‌شناسی حقوق بشردوستانه

از واژه حقوق بشردوستانه چنین تعریف شده: «مجموعه‌ای از قواعد قراردادی یا عرفی بین‌المللی است که مشخصاً حاکم بر رفتار قوای متخاصم در منازعات مسلحانه بین‌المللی یا غیر بین‌المللی است» (خالقی، ۱۳۹۴: ۲۲). برخی آن را به اصول و قواعدی که موجب تحدید منازعات مسلحانه می‌شوند، خلاصه نموده‌اند (مهرپور، ۱۳۷۷: ۲۴۶). تعریف و تحدید فوق‌الطلاق دارند. به نظر می‌رسد حقوق بشردوستانه بر دو هدف اساسی قانون‌گذاری روش جنگ مسلحانه و چگونگی رسیدگی به توابع ناشی از منازعات استوار است. به عبارت دیگر دولت‌ها مکلف هستند از روش و سلاح‌های جنگی استفاده کنند که منجر به رنج زائد و غیرانسانی نشود. افزون‌بر آن، حیات و سلامت و کرامت انسانی حمایت و رعایت شود. در غیراین صورت با حقوق لاهه (حقوق جنگ) و حقوق ژنو (حقوق در جنگ) که مبنای حقوق بشردوستانه را تشکیل می‌دهد، سازگاری ندارد (خالقی، پیشین: ۲۳). با تبیین این مسئله، تفاوت حقوق بشردوستانه از حقوق بشر نیز روشن می‌شود، زیرا حقوق بشر به حالت معین قید نشده و ملاکش «انسان بماهو انسان» است (محقق داماد: ۱۳۹۱/۳/۱۷).^۱ و هدفش مهارساختن رفتار مستبدانه دولت‌ها در قبال اتباع‌شان و وادارشدن آن‌ها به رعایت و احترام حقوق انسان شده است (خالقی، پیشین: ۲۱). درحالی‌که عنصر اصلی حقوق بشردوستانه، وجود «تخاصم و تنازع طرفین درگیر» می‌باشد (محقق داماد، ۱۳۸۳: ۲۸). همچنان برخی از مصادیق حقوق بشر در شرایط اضطرار قابل تعلیق و بعضی از مصادیق آن غیرقابل تعلیق هستند (خالقی، پیشین: ۲۲). درحالی‌که در مصادیق و قواعد انسان‌دوستانه تعلیق و عدم‌تعلیق حمایتی وجود ندارند. همین‌طور کلیت حقوق بشر نسبت به همه اتباع و گروه‌ها و جزئیت حقوق بشردوستانه نسبت به گروه‌های خاص همانند اسیران، فراریان و...، همچنان اختصاص حقوق بشر به زمان صلح و اختصاص حقوق بشردوستانه به زمان جنگ، از تفاوت‌های دیگری هر دو شمرده می‌شوند (مولایی، ۱۳۸۴: ۱۱۲). به نظر می‌رسد میان هر دو واژه رابطه عموم و خصوص مطلق برقرار است. چنان‌که برخی از محققان معتقدند حقوق بشردوستانه شاخه از حقوق بشر است (سلیمی، ۱۳۸۲: ۳۱۷).

هرچند در اسلام عناوین «حقوق بشردوستانه و حقوق بشر» ذکر نشده، اما آن‌چه که در ماده ۳ کنوانسیون ژنو ۱۹۴۹ به‌عنوان حقوق بشردوستانه حاکم بر درگیری‌های مسلحانه غیر بین‌المللی یاد می‌شود، از برخی آیات و سیره‌های رفتاری و گفتاری امام علی(ع) به‌خوبی قابل استنباط می‌باشد. به‌طور نمونه آیات ﴿لقد کرما بنی آدم﴾ (اسراء/۷۰) و ﴿یا ایها الناس انام خلقناکم من ذکر و انی﴾ (حجرات/۱۳) دلالت بر احترام به کرامت انسانی و برابری حقوق انسان‌ها دارند و مضمون «انسان بماهو انسان» می‌شوند (یزدی، ۱۳۸۳: ۶۰-۶۱)؛ بنابراین، دو آیت مذکور ماده اجتماع حقوق بشر و حقوق بشردوستانه را بیان می‌کند و شامل موضوع هر دو واژه می‌شود. اما ماده افتراق حقوق بشردوستانه از حقوق بشر در آیات ﴿و قتلوا فی سبیل اللّٰه الذّٰین یقتلونکم و لا تعدوا ان اللّٰه لا یحب المعتدین...﴾ (بقره/۱۹۰-۱۹۴) نهفته است.

۱. آدرس ثابت: www.islamihi.com

یعنی با اشخاصی که با شما سر جنگ دارند، کارزار کنید... اما تعدی روا مدارید... اگر واقعاً دست از جنگ کشید دیگر هیچ خصومت و دشمنی نیست. مفهوم مخالف آیات دلالت بر عدم قتال و تضرر بر افراد غیرنظامی دارند. به عبارت دیگر به صورت کلی اسلام فاقد جنبه تهاجمی می‌باشد (طباطبایی، ۱۴۱۱: ۶۳). رعایت این مسأله در کلام حضرت علی (ع) نیز مشهود است. ایشان همیشه به کارگزاران خویش، حفظ عزت و کرامت مسلمانان و حتی غیرمسلمانان را توصیه می‌نمودند (رهنما، ۱۳۸۷: ۲۲). چنان که ایشان در ذیل خطبه ۱ که در بحث‌های آینده ذکر خواهد شد، صراحتاً بر کرامت و ارزش انسان تأکید نموده و راه رسیدن به کرامت انسانی را منوط به عمل به برنامه هدایت بخش قرآن می‌داند (خطبه ۱؛ خطبه ۱۷۶؛ طاهری، ۱۳۸۴: ۲۴۵).

۲-۲. اصول حقوق بشردوستانه

برای حقوق بشردوستانه اصول متعددی ذکر شده‌اند. اما در این مقاله به تحلیل مهم‌ترین آن، همانند تمایز میان نظامیان و غیرنظامیان و تبیین روش‌های مطلوب و در شأن انسانیت بسنده می‌شود.

۲-۲-۱. تشخیص نظامیان از غیرنظامیان

از مهم‌ترین اصول حقوق بشردوستانه در آموزه‌های اسلامی، تمایز افراد نظامی و غیرنظامی است. چنان که در قرآن ذکر شده: ﴿و قاتلو فی سبیل الله الذین یقاتلونکم و لا یقاتلونکم و لا اعتدوا ان الله لا یحب المعتدین﴾ (بقره/۱۹۰). این آیت، جنگ را مختص کسانی دانسته که درگیر جنگ بوده‌اند. اما افرادی غیرنظامی یا افرادی که دلیلی بر نظامی بودنشان وجود ندارد یا اشخاصی همانند زنان، کودکان، پیران و مجروحان که قادر به جنگ نیستند یا تسلیم و اسیر شده‌اند را شامل نمی‌شود. در غیر آن، عمل آنان مشمول تعدی قرار می‌گیرد (لطفی، ۱۳۹۵: ۳۳-۲۹/۱). نامه ۱۴ حضرت علی (ع) نیز نشان‌دهنده تمایز میان افراد نظامی و غیرنظامی می‌باشد. ایشان می‌فرماید: «لا تقاتلوهم حتی یبدؤکم، فانکم بحمدالله علی حجه، و ترککم ایاهم حتی یبدؤکم حجه اخری لکم علیهم فاذا کانت الهزیمه باذن الله فلا تقتلواکم مدبراً، و لا تصیبوا معوراً، و لا تجهروا علی جریح، و لا تهیجوا النساء باذی، و ان شتمن اعراضکم، و سببن امراءکم، فانهن ضعيفات القوی و الانفس و العقول؛ ان کنا لنؤمر بالکف عنهن و انهن لمشرکات، و ان کان الرجل لیتناول المراه فی الجاهلیه بالفهر او الهراوه فیعیر بها و عقبه من بعده»^۲ (نامه/۱۴).

مفهوم این نامه، اندیشه تفکیک میان اهداف نظامی و غیرنظامی و لزوم اتخاذ شیوه‌های متفاوت رفتاری با این دو قشر را جلوه‌گر می‌سازد. صدر این نامه بر جنبه دفاعی جنگ در اسلام اشاره دارد که مبنای آن را {قاعده الصلح خیر} تشکیل می‌دهد. منطوق این نامه، تهاجم و تجاوز را نفی می‌کند و ظلم

۱. «در راه خدا با کسانی که با شما می‌جنگند، بجنگید و تجاوز نکنید زیرا که خدا تجاوزکاران را دوست ندارد.»

۲. «با آنان نجنگید تا این که خودشان آغاز کنند؛ زیرا سیاس خدا را که حجت با شماست، و این نیز حجت دیگری از شما بر آن‌ها خواهد بود که آنان آغازگر جنگ باشند. هرگاه دشمن به اذن خدا گریخت هیچ فراری را نکشید، و ناتوان را آسیب نرسانید، و مجروحی را از پای در نیاورید، و زنان را با آزار دادن، تهییج نکنید، هرچند زنان‌شان به آبروی شما بازی کنند، یا امیراتان را دشنام گویند، چون توان و جان و عقلشان ضعیف است؛ حتی زمانی که زنان مشرک بودند، دستور داشتیم که از آنان دست برداریم. و اگر در جاهلیت مردی به زنی سنگ یا چماق تعرض می‌کرد، او و فرزندش را سرزنش می‌کردند.»

را نسبت به افراد غیرنظامی در جنگ ولو این که از دشمنان شماره یک اسلام (مشرکین) باشند، ممنوع می‌دارد. حتی در نامه، اولویت‌بندی و دسته‌بندی هم به نظر نمی‌رسد تا احتمال عدم تمیز بین هر دو قشر وجود داشته باشد؛ بلکه با مفاهیم و واژه‌های (نهی) اشاره می‌شود که صراحت بر ممنوعیت شدید و جدی از ظلم و اذیت بر غیرنظامیان دارد. قلمرو نهی و منع حتی تا آن جایی را شامل می‌شود که زنان‌شان در قتل شرکت ندارند، ولی باعث دشنام به امراء و ریختن آب‌روی مسلمانان شود. هم‌چنان توصیه دیگری از امام(ع) به یارانش نقل شده که مؤید این مطلب می‌باشد: «ای مردم پس از پیروزی، زخمیان و اسیران را نکشید و فرارکنندگان را تعقیب نکنید و کشته‌شدگان را عریان نسازید و اعضای کشته‌شدگان را نبرید، آسیبی به آنان نرسانید. هتک حرمت نکنید و به اموال آنان دست نزنید و به یغما نبرید، مگر سلاح و لوازم جنگی یا غلام و کنیز و غیر از این‌ها طبق حکم کتاب خدا به ورثه آن‌ها تعلق دارد» (مهدوی دامغانی، ۱۳۸۳: ۳۴۲). صراحت این توصیه‌نامه بر رعایت حقوق غیررزمندگان و تمیز آن از رزمندگان واضح است. هم‌چنان نقل شده: امام(ع) در جنگ صفین چندبار به معاویه نامه نوشت که مبارزه تن‌به‌تن نمائیم (ابن اعثم کوفی، ۱۳۷۹: ۲۲۴). دلیل درخواست امام(ع)، جلوگیری از ریختن خون ناحق غیرنظامیان و در امان ماندن اسراء بود. همین‌طور نامه ۱۲ امام(ع) در نهج‌البلاغه به معقل بن قیس ریاحی که با سه هزار نفر از سوی حضرت به‌شام فرستاده‌شد، نیز مؤید ادعا است.

نظام حقوق بین‌الملل نیز بین افراد درگیر و افرادی که در جنگ شرکت نداشتند تمیز داده و آن را تحت عنوان «اصل تفکیک» و یکی از اصول حقوق بشردوستانه می‌شمارد (زمانی، ۱۳۸۷: ۱۰۱). مواد ۴۸، ۵۱(۲) و ۵۲(۲) از پروتکل اول الحاقی سال ۱۹۷۷، نیز به این اصل اشاره دارد. ممنوعیت حمله به غیرنظامیان در درگیری‌های داخلی نیز به‌موجب ماده ۱۳(۲) پروتکل الحاقی دوم مصوب سال ۱۹۷۷ مقرر گردیده است. (هنکرتز و دوسوالدبک، ۱۳۸۷: ۶۳-۶۶). اکنون طبق اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی مصوب ۱۹۹۸ ماده ۸(۲) (ب) ۱ و ماده ۸(۲) (ه) ۱، نیز حمله عمدی علیه غیرنظامیان و یا افرادی غیرنظامی که در درگیری‌ها شرکت مستقیم ندارند، از جمله جنایات جنگی محسوب می‌شود. نکته قابل تذکر که در نظام حقوق بین‌الملل معاصر وجود دارد این است که دولت‌ها در حمله ابتدایی به شورشیان مسلح در درگیری‌های داخلی مقید به آغاز حمله از سوی شورشیان نشده و کاملاً در شروع و عدم شروع حمله آزاد می‌باشند. در حالی که در کلام حضرت علی(ع) اعم از نامه ۱۲ و ۱۴، جواز حمله، منوط به آغاز درگیری از سوی شورشیان شده است. از این جهت آن را می‌توان به‌عنوان امتیاز و یکی از نقاط قوت سیره نظری امام(ع) در نهج‌البلاغه نسبت به نظام حقوق بین‌الملل بیان نمود.

۲-۲-۲. اصل تناسب

یکی دیگر از اصول حقوق بشردوستانه که در متون دینی به آن توجه شده، اصل تناسب است. براساس این اصل، صدمات حاصله ناشی از یک حمله در مقایسه با مزیت نظامی مستقیم و قطعی حاصل از آن عملیات، باید متناسب باشد (عمید زنجانی، ۱۳۹۰: ۱۲۸). حضرت علی(ع) در خطبه ۱۴، پیش از جنگ صفین به یارانش چنین سفارشات می‌دارد: «اگر به اذن خدا شکست خوردند و گریختند آن‌کس را که پشت

کرده نکشید و آن را که قدرت دفاع ندارد آسیب نرسانید...». این قسمت نامه بر رعایت اصل تناسب صدمات ناشی از یک حمله با توجه با مزیت نظامی مستقیم و حاصل از عملیات، صراحت دارد؛ چون با بررسی این مصادیق، به این مفهوم خواهیم رسید که ایشان از یاران خود انتظار دارند که اگر فردی نمی‌تواند به جهت هزیمت یا جراحت، خطری برای جبهه اسلام داشته باشد، تعقیب کردن و درگیر شدن با نظیر این افراد، تناسبی با خطرات احتمالی آن ندارد. افزون بر خطبه ۱۴، نامه ۱۶ حضرت نیز دلالت بر اصل تناسب دارد. ایشان در هنگام جنگ به اصحاب خود چنین فرمود: «لا تشتدون علیکم فره بعدها کره، و لا جوله بعدها حمله، و اعطوا السیوف حقوقها، و وطنوا للجنوب مصارعها، و اذمروا انفسکم علی الطعن الدعی و والضرب الظلحفی و امیتوا الاصوات فانه اطرد للفشل فوالذی فلق الحبه و براء النسمه ما اسلموا و لکن استسلموا و اسروا الکفر فلما وجدوا اعوانا علیه اظهروه» (نامه/۱۶). در نامه آمده: «حق شمشیرهای تان را ادا نمائید» یعنی به گونه استفاده کنید که مؤثر و شایسته باشد (نهج البلاغه، ۱۳۷۴: ۵۰۴). به عبارت دیگر حملات و صدمات شما با مزیت نظامی مستقیم و قطعی حاصل از آن، سازگار باشد.

رعایت این اصل در اسناد بین‌المللی نیز مورد تأکید قرار گرفته، به‌طور نمونه در ماده ۵۱(ب) از پروتکل الحاقی اول به کنوانسیون‌های ژنو پیش‌بینی شده و در ماده ۵۷ تکرار گردیده است. به‌موجب این ماده «در هیچ حادثه‌ای نباید میزان خسارت نسبت به مزیت نظامی مستقیم و پیش‌بینی شده بیشتر باشد (www.icrc.org، ۹۱/۳/۲۸). اصل تناسب در پروتکل دوم و پروتکل اصلاحی منضم به کنوانسیون برخی سلاح‌های متعارف نیز گنجانده شده است. در ماده ۸(ب) (۴) اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی اشاره شده: «حمله عمدی با علم به این‌که چنین حمله‌ای به‌طور ضمنی باعث ائتلاف جان یا آسیب رساندن به غیرنظامیان یا صدمه زدن به اموال غیرنظامی می‌شود و به‌وضوح زیاده بر مزیت نظامی مستقیم و عینی مورد انتظار است، جنایت جنگی در جریان درگیری‌های مسلحانه، محسوب می‌شود. این اصل در معاهدات جدید که قابلیت اعمال بر مخاصمات مسلحانه غیر بین‌المللی را دار می‌باشند (پروتکل اصلاحی ۲ منضم به کنوانسیون برخی سلاح‌های متعارف)، نیز مورد تأکید قرار گرفته است. همین‌طور به سایر اسنادهای که ناظر به درگیری‌های مسلحانه غیر بین‌المللی است هم اشاره شده است (هنکرتز: ۱۳۸۷: ۱۲۴-۱۲۳). به نظر می‌رسد اسناد بین‌المللی در مقایسه با کلام امام(ع) در این زمینه ایراد دارد، چون این اسناد، اصل تناسب را به چند مصداق محدودی محصور نموده و همین‌طور قید به «حمله عمدی» شده است. درحالی‌که پیچیدگی‌ها و قلمرو حقوق بشردوستانه ایجاب تحدید به چند مصداق را ندارد. درغیرآن قانون‌انگاری آن معنا ندارد. چنان‌که کلام امام(ع) در خطبه ۱۴ و نامه ۱۶ نیز تعمیم دارد. تقیید «حمله» به «عمد» نیز خلاف ماهیت و رویه جنگی است، چون محض شروع جنگ، اقدام عمدی محسوب می‌شود. همان‌گونه‌که در کلام امام(ع) نیز تفکیک میان عمد و غیرعمد به نظر نمی‌رسد، چون طبیعت جنگ بر پیش‌فرض عمد و قصد استوار است.

۲-۳. مصادیق حقوق بشردوستانه

این قسمت بحث به بررسی مصادیق حقوق بشردوستانه (رعایت حقوق جنگی از سوی نظامیان و اشخاصی که به نحوی در جنگ شریک هستند)، اختصاص یافته است.

۲-۳-۱. رعایت حقوق غیرنظامیان

از نظر امام علی(ع) قتال و جدال فقط با شورشیان، نظامیان و کسانی که مستقیماً در جنگ شریک هستند، جواز دارد، ولی کسانی که خارج از جنگ هستند، مشمول این حکم نمی‌شوند و باید با آنها مدارا شود. چنان که حضرت می‌فرماید: «با آنها نجنگید تا آنها پیش‌دستی کنند، چه این که شما بحمد خدا، دارای دلیل هستید... آنگاه که به اذن خدا آنان را شکست دادید فراریان را نکشید، و ناتوان‌ها را ضربت نزنید و مجروحان را به قتل نرسانید، با اذیت و آزار، زنان را به هیجان نیاورید، هرچند به امراء و نیاکان شما بدگویی کنند... حتی در زمان پیامبر(ص) به ما دستور داده شده بود که دست از آزار آنها برداریم با این که مشرک بودند، و تا آنجا در زمان جاهلیت اگر مردی دست به روی زنی بلند می‌کرد و سنگ کوچک یا چوبی به او می‌زد؛ همین باعث ننگ او و فرزندانش او می‌شد» (خطبه/۱۴). نامه ۴ امام(ع) که به یکی از امیران و سرداران سپاه خود نوشت، نیز تأکید بر لزوم رعایت حقوق اسیران و فراریان و عدم مزاحمت بر آنها دارد: «فإن عادوا إلي ظل الطاعة فذاك الذي نحب، وإن توافقت الأمور بالقوم إلي الشقاق والعصيان فانهد بمن أطاعك إلي من عصاك، واستغن بمن انقاد معك عن تقاعس عنك، فإن المتكاه مغيبه خير من مشهده، وقعوده أغني من نهوضه»^۱ (نامه/ ۴). مفهوم صدر نامه، این است که اگر کسانی فرار کردند و از جنگ پشت کردند، آنها را مورد اذیت و آزار قرار ندهید، چون این افراد کسانی هستند که ما آنها را دوست داریم. لذا حکم کلی جواز جنگ و اذیت و آزار شامل آنها نمی‌شود. آنها با فرارشان از قلمرو جنگ و هدف نظامی خارج می‌شوند و باعث تقویت بنیه نظامی دشمن نمی‌شود. پس تمام کسانی که برای تقویت بنیه دشمن کاری انجام نمی‌دهند از مصونیت برخوردارند (عمید زنجانی، ۱۳۹۰: ۱۳۵). در نامه ۶۰ امام(ع)، نیز ایجاد شرارت و اذیت و آزار غیرنظامیان مورد نکوهش و ممنوعیت قرار گرفته است.

در عصر حاضر تا قبل از سال ۱۹۴۹ و تصویب کنوانسیون‌های ژنو، غیرنظامیان از هرگونه حمایت حقوقی محروم بودند (ضیائی بیگدلی، ۱۳۸۰: ۹۰)، ولی آنچه که امروزه در ماده ۱۰ پروتکل اول الحاقی تحت عنوان «حمایت از مجروحان و...» و در پروتکل دوم الحاقی مبتنی بر ماده سوم مشترک کنوانسیون‌های ژنو تدوین شده، جامع‌تر به نظر می‌رسد. اما ایرادی که وجود دارد عدم اجرای آن است. اسیران و مجروحان همواره در طول منازعات به صورت گسترده و جدی از مخاطرات ناشی از نبردها متحمل خسارات جانی و مالی فراوان می‌شدند، ولی متأسفانه هیچ‌گونه اقدام جبران‌پذیر از سوی کارگزاران بین‌المللی صورت نگرفتند. بخصوص در حملات آمریکا در عراق در سال ۲۰۰۲ و در افغانستان در ۱۱

۱. «اگر دشمنان اسلام به سایه اطاعت باز گردند پس همان است که دوست داریم، و اگر کارشان به جدایی و نافرمانی کشید با کمک فرمانبرداران یا مخالفان نبرد کن. و از آنان که فرمان می‌برند برای سرکوب آنها که از یاری تو سرباز می‌زنند مدد گیر، زیرا آن کس که از جنگ کراهت دارد بهتر است که شرکت نداشته‌باشد، و شرکت نکردنش از یاری دادن اجباری بهتر است».

سپتامبر ۲۰۰۱، خسارات فراوان برای افراد غیرنظامی وارد شدند اما اقدام عملی صورت نگرفت (محمود باقری، ۱۳۸۸: ۵۶-۵۸). در حالی که امام(ع) ضمن صدور فرمان، در عمل خودش اجرا می‌کردند. برای وضوح بیشتر مسئله لازم است رعایت حقوق غیرنظامیان به صورت جداگانه بررسی شود.

۲-۳-۱. کودکان و زنان

موقعیت خاص فیزیولوژیک و آسیب‌پذیری فوق‌العاده کودکان و زنان موجب شده که تلفات و خسارات ناشی از جنگ و درگیری‌ها دامن‌گیر این دو قشر شود. در اسلام حمایت از زنان و کودکان و همواره به رعایت احوالات و حقوقشان و جلوگیری از تعرض به اطفال سفارش شده است (سرخسی، ۱۴۰۶: ۸۲-۷۹). پیامبر اسلام در نامه‌ی خطاب به عبدالرحمن بن عوف فرمود: «... هرگز کودک یا زنی را نکش» (حمیدالله، ۱۳۸۴: ۳۴۸). ایشان در جایی جواز قتل کودک و یا زنی را بیان نموده که مشغول جنگیدن باشد (حر عاملی، پیشین: ۴۸-۴۷). حضرت علی(ع) نیز در ذیل نامه ۱۴ فرموده: «... زنان را با آزار دادن تحریک نکنید هرچند آبروی شما را بریزند... و در جاهلیت اگر مردی با سنگ یا چوب دستی به زنی حمله می‌کرد، او و فرزندانش را سرزنش می‌کردند... آن‌کسی که قدرت دفاع از خود ندارند، آسیب نرسانید.» (نامه/۱۴). طبق این فرمایش، حتی اگر زنان مرتکب هتک حرمت شوند، باید مورد مدارا قرار بگیرند. این در واقع، راهبردهای اخلاقی حضرت را در ملاطفت با زنان و کودکان نشان می‌دهد. امام(ع) حتی حضور زنان و کودکان را به خاطر حفظ و جلوگیری از آسیب، منع می‌کند. چنان‌که حضرت در نامه‌ی از عایشه پرسید: «ای عایشه به من جواب ده؛ زنان را به لشکر کشیدن چه کار؟» (ابن‌اعثم کوفی، ۱۳۷۹: ۴۸).

روایت دیگری از امام(ع) نقل شده: «پس از جنگ جمل، در بصره اصحاب به حضرت گفتند؛ یا علی همسران و فرزندان آن‌ها را بین ما تقسیم کنید، فرمود؛ آن حق شما نیست. گفتند؛ چرا؟ فرمود؛ مردان‌شان با ما جنگیدند و ما هم آن‌ها را کشتیم. اما برای به اسیر گرفتن همسران و فرزندان آن‌ها، مجوزی نداریم، زیرا زنان‌شان مسلمان و در دارالهجریه بسر می‌برند.» (مستدرک الوسائل، ۱۴۰۷: ۵۶/۱۱).

در اسناد بین‌المللی نیز حمایت از زنان و کودکان مورد توجه قرار گرفته است. از جمله در کنوانسیون ۴ ژنو مقرر شده: مجازات مرگ نباید علیه افرادی که سن ۱۸ را تکمیل نکرده اعمال گردد. هم‌چنان پروتکل‌های الحاقی ۱ و ۲، جذب و پذیرش کودکان را در نیروی نظامی ممنوع اعلام نموده است. (www.icrc.org، ۱۳۹۷/۴/۱). حمایت از زنان که یکی از قربانی‌های مخاصمات بوده (کولائی، ۱۳۸۵: ۲۴۰). نیز در اسناد بین‌المللی قانون‌نگاری شده است. از جمله شورای امنیت، شورای اقتصادی اجتماعی و کمیته حقوق بشر در سازمان ملل بین درگیری مسلحانه و غیرمسلحانه تفکیک نشده ولی قواعد حمایتی از زنان را شامل هر دو ساخته‌اند (www.un.org، ۱۳۹۷/۴/۴). در بیست‌وششمین کنفرانس صلیب سرخ و هلال احمر در دسامبر ۱۹۹۵ نیز برخورداری زنان قربانی در درگیری‌ها از کمک‌های پزشکی، روانی و اجتماعی در قطعنامه ۲ به تصویب رسید (www.icrc.org، ۱۳۹۷/۴/۵). هم‌چنان در مورد زنان باردار و مادران کودکان خردسال نیز مصوبات متعددی وجود دارد. مواد ۱۶-۱۸ کنوانسیون چهارم و مواد ۲۱-۲۳ و ماده ۸ الف پروتکل الحاقی اول مصادیق حمایتی از زنان و کودکان را بیان می‌کند (هنکرتز و دوسوالدبک،

پیشین، ۶۸۲-۶۸۱). هم‌چنان ماده ۶ (۵) میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی ممنوعیت اعدام زنان باردار را بیان می‌کند (مهرپور، ۱۳۸۶: ۴۵).

۲-۳-۲. اسیران و مجروحان

رفتار با اسیران جنگی تا پیش از پایان قرن ۱۹ با توجه به درگیری، منطقه جغرافیایی آن و طرف‌های درگیر متفاوت بود. اسیران معمولاً یا کشته می‌شدند یا به‌بردگی گرفته می‌شدند (ضیایی بیگدلی، پیشین: ۱۳۸). اما در پایان قرن ۱۸ و پس از آن که ژان ژاک روسو مبنای تمیز بین رزمندگان و غیرنظامیان را در کتاب قرارداد اجتماعی (۱۷۶۲) مطرح نمود، تلاش‌هایی صورت گرفت تا منجر به تهیه پیش‌نویس مقررات مربوط به اسیران جنگی گردید (عزیزی، پیشین، ۹۰). نمونه‌های زیادی در این زمینه در تاریخ بین‌المللی وجود دارد. به‌طور مثال، یک میلیون اسیر جنگی شوروی سابق در اردوگاه‌های آلمان به‌خاطر رفتارهای غیرانسانی جان باختند (همان). هشتاد زندانی فرانسوی توسط آلمانی‌ها در لیوان اعدام شدند. همین‌طور فرانسوی‌ها نزدیک به هشتاد سرباز زندانی آلمانی را به قتل رساندند (مسائلی، ۱۳۷۱: ۱۴۲). اما بعد از ۱۹۴۹ ممنوعیت چنین رفتارها به‌صورت قانونی وضع شد.

درحالی‌که در اسلام از ابتدا، رسیدگی، نگهداری، مراقبت از اسیران از واجبات کفائی شمرده می‌شود. انجام آن به‌صورت غیرمستقیم بر عهده دولت اسلامی و بیت‌المال است و یا به‌طور مستقیم از باب حربه به دولت اسلامی واگذار شده است (عمید زنجانی، پیشین: ۱۴۲). چنان‌که در قرآن تصریح شده: ﴿يَطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا﴾ (دهر/۸). در خطبه ۱۴ امام علی(ع) نیز ذکر شد: «... مجروحان را نکشید...». در سیره عملی امام(ع) هم این مسئله رعایت شده است. حدود چهل نفر خوارج پس از جنگ به‌دست حضرت مداوا گردید و امام(ع) فرمود: «هرکجا که می‌خواهید بروید» (احمدی، ۱۴۱۱: ۲۳۴). امام(ع) در مورد قاتلش نیز به فرزندانش فرمود: «با این اسیر محبت کنید و آب و غذا بدهید و با او با احسان رفتار کنید» (همان، ۲۱۴). همین‌طور در قضیه خالد بن ولید که در قضیه شکستن بت‌های اطراف مکه جنایاتی را مرتکب و خسارات زیادی را وارد کرده بود، حضرت علی از سوی پیامبر فرستاده می‌شود؛ ایشان علاوه بر پرداختن خون‌بهایی افراد یاد شده، مبالغ اضافی را برای جبران خسارت نیز می‌پردازند (طبری، ۱۴۰۳: ۳۴۱/۲). به‌صورت کلی سیاست حضرت در قبال اسیران، آزادی‌شان بود مگر این‌که قاتل-بودن آن ثابت می‌شد. در این‌صورت حکم قصاص جاری می‌شد (مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۹/۹۷). امام(ع) به معاویه نیز فرمود: «... اسیران را آزاد کن تا اسیران تو را آزاد کنیم» (نامه/۵۵). همین‌طور حضرت در جنگ جمل با عایشه، همه افراد لشکر دشمن را به‌خاطر رعایت زخمیان امان دادند (فاضلی، ۱۳۸۶: ۱۷۲). بنابراین، رفتار امام(ع) در برابر اسیران و مجروحان مبتنی بر سیاست آزادسازی و مدارانه بوده است (رزمی، پیشین، ۸۳). درحالی‌که رفتار کارگزاران بین‌المللی در قبال اسیران و زخمیان جنبه شخصی و سیاسی دارد.

۲-۳-۲. حمایت از سایر اقشار در جنگ

علاوه بر حمایت کودکان، اسیران و مجروحان ناشی از مخاصمات مسلحانه توسط جامعه بین‌الملل، افرادی دیگر همانند نابینایان، معلولان، عالمان دینی و به‌ویژه سالمندان نیز موردتوجه قرار گرفته‌اند.

به طور مثال مواد ۱۶، ۴۴، ۴۵، ۱۷ و ۲۷ کنوانسیون‌های سوم و چهارم ژنو مقررات برخورد مسالمت‌آمیز با سالمندان را پیش‌بینی نموده است. هم‌چنین در قطع‌نامه شماره ۱، بیست و هفتمین کنفرانس بین‌المللی صلیب سرخ در سال ۱۹۹۹، ذکر شده؛ کلیه طرف‌های درگیر ملزم هستند که اقدامات لازم را برای حفظ جان و حمایت از غیرنظامیان به‌ویژه سالمندان را رعایت نمایند. اعلامیه وین مصوب ۱۹۹۳ در کنفرانس حقوق جهانی حقوق بشر، نیز به جلوگیری از صدمه و آسیب‌رساندن به افراد کهن‌سال تأکید نموده است (هنکرتز، ۱۳۸۷: ۶۹۶). در بند ۱ ماده ۱۶ کنوانسیون ۴ ژنو نیز مقرر شده: «افراد ناتوان باید موضوع حمایت و احترام ویژه قرار گیرند» (www.icrc.org، ۹۲/۴/۷).

از برخی فرمایشات امام علی(ع) نیز استنباط می‌شود که ایشان نسبت به افرادی مثل پیران و سالمندان، توجه حمایت‌گراانه داشته‌اند. به‌طور نمونه دستورالعمل‌های کلی حضرت در نامه ۱۴، گویای این مطلب می‌باشد. چنان‌که فرموده: «افراد در حال عقب‌نشینی را نکشید... افرادی که قدرت دفاع ندارند واگذارید... مجروحان و زنان را به قتل نرسانید.» این جملات بیان‌گر ملاکی است که حمایت از سایر اقشار را نیز می‌توان استنباط نمود. یا دعا و نیایش امام(ع) قبل از جنگ که در ذیل خطبه ۱۷۱ ذکر شده: «... و رب الجبال الرواسی التي جعلتها للارض اوتادا، و للخلق اعتمادا، ان اظهرتنا علی عدونا فحنينا البغي، و سدنا للحق و ان اظهرتهم علينا فارزقنا الشهاده، واعصمنا من الفتنه»، نیز ملاکی را اثبات می‌کند که به افراد سالخورده هم باید تعدی صورت نگیرد. وقت امام(ع) در دعایش چنین باشد، در عمل به طریق اولی به رعایت حقوق اقشار مختلف که نیاز به کمک دارند، توجه می‌کنند. هم‌چنان نقل شده حضرت با بیان این جملات «ولا تقتلوا شیخا فایا و لا صیبا و لا امرئه» حمایت از پیران را در اولویت قرار داده‌اند (کلینی، ۱۳۶۷: ۲۷/۵).

۲-۳-۳. رعایت حقوق مردگان

یکی دیگر از مصادیق حقوق بشردوستانه در نظام حقوقی بین‌الملل، احترام به اجساد مردگان در جنگ است. هریک از طرف‌های دیگر ملزم شده که کلیه تدابیر ممکن را جهت جلوگیری از غارت اجساد ممنوعیت مثله و هر نوع بی‌احترامی به اجساد را به عمل آورد. این تعهد و الزام برای اولین بار در کنوانسیون (۱۰) ۱۹۰۷ لاهه تدوین گردید. در حال حاضر هم در مواد مختلف کنوانسیون‌های ژنو تکرار و بیان شده است. در پروتکل اول الحاقی نیز تحت عنوان کلی «احترام» به اجساد؛ به مفهوم جلوگیری از غارت بقایای اجساد مردم درج گردیده است. اما در اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی، ممنوعیت مثله و اجساد مردگان ناشی از درگیری‌های مسلحانه تحت عنوان «هتک حرمت و کرامت اشخاص» درج شده است. این موضوع نه تنها در عرصه بین‌المللی ممنوع اعلام شده، بلکه در سطح ملی در بسیاری کشورها نیز مثله کردن و بی‌احترامی به اجساد جرم‌انگار شده است. این جرم در درگیری‌های مسلحانه غیر بین‌المللی تحت عنوان کلی جنایت «هتک حرمت انسانی» آمده است. در اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی است که بر طبق عناصر جرم نسبت به جسد بی‌جان فرد نیز قابل اعمال است. این ممنوعیت در

سایر اسناد حقوقی مرتبط با درگیری‌های مسلحانه غیر بین‌المللی نیز ذکر شده است (هنکرتز، پیشین: ۵۹۵-۵۹۲).

این موضوع در سیره‌های امام (ع) نیز قابل مطالعه است. به‌طور مثال امام (ع) پس از فرونشستن آتش جنگ جمل بر اسب خود سوار شد در بین کشته‌شدگان می‌گشتند. حضرت نه‌تنها که به این اجساد توهین نمی‌کرد، بلکه به حال هر کدام از کشته‌ها تأسف می‌خورد و می‌فرمود وای از مرگ بد. این‌ها فریب ظالمان را خوردند. سپس حضرت دستور دادند که هر کدام از طرفین می‌توانند اجساد را دفن نمایند (شیخ مفید، پیشین، ص ۳۹۱-۳۹۳). امام (ع) ضمن وصایای خویش به فرزندان، مثله و بی‌احترامی به مردگان را ممنوع بیان نموده‌اند: «اوصیکما بتقوالله و... ثم قال یا بنی عبدالمطلب لا الفینکم تخوضوه دماء المسلمین خوضا تقولون قتل امیرالمؤمنین الا لا تقتلن بی الا قاتلی انظروا اذا انا مت من ضربته هذه فاضربوه ضربه بضره و لا تمثلوا بالرجل فانی سمت رسول الله ص یقول ایاکم والمثله و لو بالکلب القعور» (نامه/۴۷). یعنی: «شما را به ترس از خدا وصیت می‌کنم... بدانید که نباید به قصاص خون من جز قاتلم کشته شود. بنگرید اگر من از این ضربت که او زده است کشته شوم شما نیز یک ضربه بر او بزنید. اعضایش را مبرید که رسول خدا(ص) را شنیدم فرمود: پرهیزید از مثله کردن حتی اگر سگ گیرنده باشد.» در سیره امام (ع) در هیچ جنگی سراغ نداریم که اجساد مردگان کفار یا مشرکین یا خوارج توسط حضرت مورد بی‌احترامی قرار گرفته باشد. درحالی‌که امروزه توسط مجریان اسناد بین‌المللی، صدها موارد حقوق بشردوستانه نقض شده‌اند. از جمله سربازان آمریکا در سال ۲۰۱۶ در ننگرهار افغانستان بالای چند جسد مردگان غیرنظامی، به‌صورت علنی بول و بی‌احترامی نمودند.

۲-۴. تحریم‌های جنگی

در نظام حقوق بین‌الملل، نه‌تنها حمایت از افراد غیرنظامی تحت قواعد مشخصی قانون‌انگاری شده؛ بلکه رفتار نظامیان نیز در جنگ و استفاده از شیوه‌های جنگی با ضابطه‌های مختلف محدود شده است. هرچند برخی معتقدند که جنگ یک جنایت است و جنایت را نباید قاعده‌مند (محدود) ساخت، برای جنایت یا مجازات وضع شود یا از وقوع آن جلوگیری نمود (ضیائی بیگدلی، پیشین: ۷۶)، ولی از آنجایی که جنگ از آغاز تا کنون با زندگانی بشر همراه بوده و قابل‌نابودی نیست از یک‌سو، و به‌عنوان آخرین ابزار مورد استفاده برای تسلیم و هدایت دشمن از سوی دیگر، موجب شده که رفتار نظامیان در جریان جنگ نیز برای شکست طرف و پیروزی خود، محدود و قانون‌انگاری شود. این محدودیت در نظام حقوقی اسلام بخصوص در سیره و روش حضرت علی نیز نمایان می‌باشد. به‌طور نمونه، دو مصداق آن را ذکر می‌کنیم.

۲-۴-۱. ایجاد گرسنگی و تشنگی

در حال حاضر از نمونه محدودیت‌های بین‌المللی در جنگ برای نظامیان در قبال دشمنان، ممنوعیت به قحطی کشاندن دشمن است. اگر نظامیان برای مهار دشمن از چنین شیوه‌های استفاده نمایند، رفتارشان جنایت جنگی محسوب می‌شود. در ابتدای قرن ۱۹ با توجه به ارائه گزارشی توسط کمیسیون بررسی مسئولیت‌ها که پس از جنگ جهانی اول ایجاد شد، چنین تصویب شد: «گرسنگی دادن عمدی غیرنظامیان

در جنگ تخطی از عرف و قانون متعارف جنگ بوده و مشمول تعقیب جنایی می‌باشد» (عزیزی، پیشین: ۹۲). این ممنوعیت به‌عنوان یک روش جنگی در ماده ۵۴ (۱) پروتکل اول الحاقی تدوین شده است. هرچند در زمان تدوین پروتکل به‌عنوان یک طرح جدید مطرح بود، ولی اکنون به‌عنوان یک قاعده مستحکم و ریشه‌دار در قوانین و عرف بین‌المللی جایگاه دارد. ماده ۸(۲) ب(۲۵) چنین مقرر می‌دارد: «به‌کار بردن گرسنگی اجباری به‌عنوان یک روش جنگی در درگیری‌های مسلحانه بین‌المللی جنایت جنگی به‌شمار می‌رود». این ممنوعیت در قوانین داخلی بسیاری از کشورها نیز وجود دارد و اعمال می‌باشد (هنکرتز، پیشین: ۳۰۳-۳۰۱).

قحط و قطع آب با منطق امام علی(ع) سازگاری ندارد. اما حدو حصر فوق برای رفتار نظامیان در قبال دشمن در اندیشه و سیره حضرت علی(ع) وجود دارد. چنان‌که حضرت به یارانش فرمود: «... نباید به دشمن دشنام بگوئید، بجای آن بگوئید که خدایا خون ما و آن‌ها را حفظ کن» (خطبه/۲۰۶). با قیاس اولویت و وحدت ملاک می‌توان ثابت نمود؛ زمانی که امام(ع) به دشنام دادن دشمن راضی نباشد به قحطی و گرسنگی دادن به‌طریق اولی رضایت ندارند. افزون‌بر آن، خطبه ۵۱ امام(ع) نمایان‌گر این مطلب است. زمانی که شریعه فرات به‌روی امام(ع) و لشکرش بسته شد، اما حضرت فرمود: «قد استطعموکم القتال فاءقروا علی مذله و تأخیر محله او رووا السیوف من الدماء تروود من الماء فالموت فی حیاتکم مقهورین والحياء فی موتکم قاهرین ألا و ان معاویه قادلهم من الغواه و عمس علیهم الخبر حتی جعلوا نحورهم أعراس المنیه» (خطبه/۵۱). بعد از پایان خطبه سپاه امام(ع) با زور آن‌را تصرف کرد و کوچک‌ترین اقدامات تلافی‌جویانه نشان نداد. معاویه از عمرو عاص پرسید درباره علی چه فکر می‌کنی؟ عمرو گفت علی مثل تو نیست و برای هدفی غیر از آب آمده است. یاران حضرت پیشنهاد کرد که مثل معاویه شریعه فرات را ببندیم؛ ولی امام(ع) فرمود: «یعنی نه؛ آن‌ها را آزاد بگذارید من کار جاهلان را انجام نمی‌دهم ما کتاب خدا را به آن‌ها عرضه می‌داریم و آنان را براه هدایت دعوت می‌کنیم اگر پذیرفتند چه بهتر و گرنه برندگی شمشیر ما را به خواست خدا بی‌نیاز خواهد کرد (نهج‌البلاغه، ۱۳۷۷: ۳۶۳-۳۶۲). امام(ع) نه‌تنها از آب منع نکرد؛ بلکه پیام داد: «انا لا نکافیک بصنعک هلم الی الماء فنحن و انتم فیہ سواء» ای معاویه؛ ما مانند تو عمل نمی‌کنیم و آب را بر روی سپاهیان تو نمی‌بندیم. بیایید آب ببرید، ما و شما در استفاده از آب مساوی هستیم (منقری، ۱۴۰۴: ۱۹۳).

پیام دیگری این خطبه و سیره این است که جنگ از دیدگاه امام علی(ع) باید هدف اصلاحی، بازپروری و هدایت داشته باشد. چنان‌که حضرت علت مردد بودن خود در جنگ را هدایت دشمنان بیان فرمود (خطبه/۵۵؛ سیدین، ۱۳۹۴: ۱۴۱).

در نتیجه تفاوت که در سیره امام(ع) و اسناد بین‌المللی به نظر می‌رسد این است که اسناد بین‌المللی، ممنوعیت را قید به اجباری و عمدی نموده است. مفهوم مخالف آن می‌شود که اگر به‌صورت اختیاری و سهوی انجام شود، جنایت جنگی محسوب نمی‌شود. به نظر می‌رسد قید به «اجبار و غیرعمد» قید اضافی و بیهوده بوده و دلیل عین مدعا قرار می‌گیرد، چون به قحطی کشاندن و گرسنگی دادن دشمن را به‌صورت غیر سهوی و اختیاری هیچ عقیده و اندیشه نمی‌پذیرد. چنان‌که در اندیشه امام(ع) مطالعه شد.

۲-۴-۲. تحریم سلاح‌های غیرمجاز

یکی دیگر از محدودیت‌های بین‌المللی در جنگ‌ها، عدم استفاده نظامیان از هر نوع سلاح‌های سمی، آتش‌زا و امثال آن است که ابعاد تخریبی و وسیع غیرقابل‌کنترلی دارد. پیشینه‌ی تاریخی و رسمی آن در «کدلیبر» و مقررات لاهه برمی‌گردد. به‌موجب ماده ۸(۲) ب (۱۷) اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی، به‌کارگیری از هر نوع سلاح‌های سمی و آتش‌زا جنایت جنگی محسوب می‌شود. ماهیت این نوع سلاح‌ها را اثر مسمومیت و خفگی آن تشکیل می‌دهد (هنکرتز، پیشین: ۳۸۷). امروزه استفاده از سلاح‌های هسته‌ی، شیمیایی و بیولوژیکی نیز در اعلامیه‌ها، معاهدات، پروتکل‌ها، کنوانسیون‌های مختلف و اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی ممنوع شده است، زیرا در این نوع سلاح‌ها هم سوخت هسته‌ی یا ایزوتوپ‌های رادیواکتیو موجود بوده و اثری انهدام فراگیر دارد (ضیائی بیگدلی، پیشین: ۱۸۹؛ هنکرتز، پیشین: ۳۸۹).

هرچند تعابیر فوق در سیره و کلام امام علی(ع) وجود ندارد، ولی با وحدت ملاک و لایحه‌ی خطابه‌های امام(ع) می‌توان ممنوعیت و نکوهش استفاده از چنین سلاح‌ها را استنباط کرد. به‌طور مثال امام(ع) به کارگزاران خویش در امر خراج می‌فرماید: «و لا تبیعن للناس فی الخراج کسوه شتاء و لا صیف و لا دابه یعملون علیها و لا عبدا، و تلا تضربه احدا سوطا لمکان درهم...» (نامه ۵۱). یعنی برای گرفتن دره‌می کسی را تازیانه زنید و بر مال کسی که نمازگزار باشد یا غیرمسلمان که در پناه اسلام است، دست‌اندازی نکنید. وقت امام(ع) به تازیانه خوردن دشمنش راضی نباشد، استفاده از سلاح‌های که موجب کشتار جمعی شوند را به‌طریق اولی نمی‌پذیرد. افزون‌بر آن، اندیشه‌های امام(ع) از رفتار و گفتار پیامبر(ص) سرچشمه می‌گیرد. پیامبر همیشه سوزاندن سرزمین و خانه‌های دشمن و زهرآلود کردن آب‌ها را، ممنوع اعلام نمودند (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ۱۵: باب ۱۵ و ۱۶). حتی نقل شده: پیامبر استفاده از منجنیق به‌خاطر آسیب‌های آن به افراد غیرنظامی نیز ممنوع بوده است (لطفی، پیشین: ۱۸۱/۳). بنابراین، قیاس اولویت حکم می‌کند زهرآلود کردن آب با توابع محدودی که دارد حرام باشد استفاده از سلاح‌های شیمیایی و هسته‌ی امروزی به‌طریق اولی ممنوع می‌باشد (جانحوری، ۱۳۷۸: ۱۵۲). به تأیید مطلب فوق روایتی از امام علی(ع) نیز نقل شده است: «نهی رسول الله یلقى السم فی بلاد المشرکین» (کلینی، ۱۴۳۱: ۲۸/۵). روایت مذکور را با توجه به صراحتی که دارد می‌توان به‌عنوان یکی از قوانین الزامی عدم استعمال چنین سلاح‌ها در اسلام بیان کرد. چنان‌که برخی فقها نیز اشاره دارد (نجفی، ۱۳۶۳: ۶۸/۲۱). از نظر امام خمینی(ره) و مقام رهبری نیز استفاده از سلاح‌های شیمیایی با مفاهیم و مبانی دینی در تضاد بوده و مجاز نمی‌باشد (عباسی، ۱۳۹۵: ۳۱).

نتیجه‌گیری

فرجام و یافته‌های تحقیق به نتایج زیر خلاصه می‌شود:

۱. قواعد و مصادیق حقوق بشردوستانه یکی از مسائل بسیار مهم و دارای کاربردی گسترده در عرصه بین‌المللی به شمار می‌رود و در قرن ۱۹ وارد نظام حقوق بین‌الملل شد. در حالی که این قواعد، ۱۴۰۰ سال

قبل در اندیشه و سیره امام علی(ع) قابل رعایت و حمایت بوده است. چنانچه توصیه‌های امام علی در این زمینه عملی گردد، کوچک‌ترین مساله حقوق بشردوستانه مورد نقض قرار نمی‌گیرد، زیرا حضرت امیر(ع) به‌عنوان یک حاکم اسلامی و انسان کامل، هدف از جنگ را نابودی دشمن نمی‌داند، بلکه هدف از آن‌را، هدایت و دعوت به‌سوی حق بیان می‌کند. از این‌جهت امام(ع) جنگ و درگیری‌ها را تا از طرف دشمن شروع نمی‌شد، به سپاهیان خود توصیه می‌کرد؛ شما آغازگر جنگ نباشید، چون از نظر ایشان جنگ آخرین گزینه و راه‌حلی برای هدایت است. دلیل بر این مدعا، خطبه ۱۳۱ ایشان است.

۲. امام علی(ع) در جنگ و درگیری‌ها با دشمن، نهایت تلاش می‌کردند که افراد غیرنظامی همانند زنان، کودکان، مجروحان، بیماران، اسیران، فراریان، سالمندان، کوچک‌ترین خسارت و آسیب را نبینند. به این دلیل ایشان قبل از شروع جنگ همیشه کارگزاران و سپاه خود را توصیه می‌کردند که از روش‌های غیرانسانی مانند استفاده از وسایل سم‌پاشی و آتش‌زا و قحطی‌دادن دشمن و به‌کارگیری سایر وسایلی که موجب آسیب‌های فراوان و کشتار جمعی می‌شود، پرهیز نمایند.

۳. حقوق بشردوستانه در اسناد بین‌المللی نسبت به قواعد و مقررات انسان‌دوستانه که در اندیشه امام علی(ع) وجود دارد ناقص و مواجه با اشکال است. با این‌که حقوق‌دانان همواره آن را موردبررسی قرار داده‌اند؛ بنابراین، قانون‌مندسازی خطبه‌ها، نامه‌ها، حکمت‌ها و سیره‌های امام علی(ع) در نهج‌البلاغه برای بیرون‌رفت از مشکلات فراوانی ناشی از منازعات و روش مطلوب درگیری‌ها در اسناد بین‌المللی پیشنهاد می‌شود. اجرایی‌شدن این پیشنهاد می‌تواند نگرانی‌های ناشی از مخاصمات بین‌المللی را رفع بسازد.

منابع

- قرآن کریم.
- احمدی، علی. (۱۴۱۱). *الاسیر فی الاسلام*، چاپ ۲، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- ابن اعثم کوفی، محمد بن علی. (۱۳۷۹). *فتوحات امام علی(ع) در پنج سال حکومت*، مترجم؛ احمد روحانی، قم: انتشارات دارالهدی.
- باقری، محمود. (۱۳۸۸). *حقوق بشردوستانه در سایه مبارزه ایالات متحده علیه تروریسم*، تهران: مجمع تشخیص مصلحت نظام، مرکز تحقیقات استراتژیک.
- خالقی، ابوالفتح. (۱۳۹۴). *حقوق بین الملل کیفری عمومی*، تهران: انتشارات مجد.
- رزمی، محسن. (۱۳۸۸). «تطبیق فقهی مباحث بغات نهج البلاغه با قرآن و مقارنه مذاهب فقهی در آن»، *فصلنامه تخصصی فقه و تاریخ تمدن*، سال ۶، شماره ۲۲، ۶۶-۹۳.
- رهنما، اکبر، سبحانی نژاد، مهدی و علیین، حمید. (۱۳۸۷). «بررسی تحلیلی مبانی، اصول و روش های تربیت سیاسی از منظر امام علی(ع) در نهج البلاغه»، *دوماهنامه دانشور رفتار*، سال ۱۵، شماره ۳۰، ۱-۲۸.
- سلیمی، عبدالحکیم. (۱۳۸۲). *نقش اسلام در توسعه حقوق بین الملل*، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- ضیایی بیگدلی، محمدرضا. (۱۳۸۰). *حقوق جنگ*، چ ۲، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی.
- طاهری، ابوالقاسم. (۱۳۸۴). «*کرامت انسانی در اندیشه امام علی(ع)*» (اسباب و زمینه های کرامت)، *پژوهش های دینی*، سال ۱، ش ۲۲، ۱۱۱-۱۳۷.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۴۱۱ ق). *تفسیر المیزان*، ج ۲، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۰۳ ق). *تاریخ الامم و الملوک*، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- عباسی (اشقلی)، مجید. (۱۳۹۵). «نظریه ای اسلامی حقوق بشردوستانه و صلح بین المللی با تأکید بر کرامت ذاتی و ارزش انسان»، *پژوهش های سیاست اسلامی*، سال ۴، ش ۱۰، ۱۱-۳۷.
- عبدالفیاض جانحوری، عبدالاحمد. (۱۳۷۸). *حقوق جنگ و صلح*، تهران: انتشارات وحدت بخش.
- عزیز، ستار. (۱۳۹۲). «مطالعه ی تطبیقی قواعد بنیادین حقوق بشردوستانه در نهج البلاغه و گزارش قواعد عرفی حقوق بین الملل بشردوستانه»، *فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه*، سال ۱، ش ۱، ۸۵-۹۵.
- عمید زنجانی، عباسعلی؛ عسکری، پوریا؛ کیهانلو، فاطمه؛ داور، زهرا و نوروزی، حسین. (۱۳۹۰). *حقوق بشردوستانه بین المللی از منظر اسلام*، چ ۱، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، مؤسسه انتشار و چاپ.
- فاضلی، عباس. (۱۳۸۶). *نبرد جمل*، تحقیق و بازنویسی حسین فاضلی، قم: انتشارات تحسین.
- فقیه، علی اصغر. (۱۳۷۴). *ترجمه نهج البلاغه*، چاپ ۱، تهران: انتشارات صبا.
- کلینی رازی، ابوجعفر محمد بن اسحاق. (۱۳۶۷). *اصول کافی*، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۳۱ ق). *فروع کافی*، تحقیق محمدجواد فقیه، قم: دارالاضواء.
- کولائی، الهه. (۱۳۸۵). «نقش زنان در ترویج فرهنگ صلح در جهان»، *فصلنامه سیاست*، ش ۷۳، ۲۳۸-۲۵۶.

- لطفی، عبدالرضا؛ فقهی، اخگری بناب، محمدرضا و دستغیب، سید محمدرضا. (۱۳۹۵). **حقوق بشردوستانه در منابع اسلامی و اسناد بین‌المللی**، ج ۱ و ۳، تهران: انتشارات میزان.
- محقق داماد، مصطفی. (۱۳۸۳). **حقوق بشردوستانه بین‌المللی**، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). **بحار الانوار**، بیروت: مؤسسه الاوفاء.
- مسائلی، محمود، و ارفعی، عالیه. (۱۳۷۱). **جنگ و صلح از دیدگاه حقوق و روابط بین‌الملل**، چ ۱، مؤسسه چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۹). **یادداشت‌های استاد مطهری**، چ ۱، تهران: انتشارات صدرا.
- مهرپور، حسین. (۱۳۷۷). **نظام بین‌المللی حقوق بشر**، تهران: انتشارات اطلاعات.
- ----- (۱۳۸۶). **حقوق بشر در اسناد بین‌المللی و موضع جمهوری اسلامی ایران**، چ ۲، تهران: انتشارات اطلاعات.
- مهدوی دامغانی، محمود. (۱۳۸۳). **ترجمه کتاب الجمل، شیخ مفید**، تهران: انتشارات نی.
- منقری، نصر بن مزاحم. (۱۳۶۲). **واقعه صفین**، قم: مکتبه آیت‌الله‌العظمی مرعشی نجفی.
- مولایی، یوسف. (۱۳۸۴). **حاکمیت و حقوق بین‌الملل**، چ ۱، تهران: نشر علم.
- هنکر تر ژان ماری، و لوئیس دوسوالدیک. (۱۳۸۷). **حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی، کمیته بین‌المللی صلیب سرخ**، ترجمه؛ دفتر امور بین‌الملل قوه قضائیه و کمیته بین‌المللی صلیب سرخ، تهران: انتشارات مجد.
- یزدی، عبدالحمید. (۱۳۸۳). **نگاهی به مفاهیم مساوات انصاف و عدالت از دیدگاه اخلاق و حقوق اسلامی در مجموعه حقوق بشر و مفاهیم مساوات، انصاف و عدالت**، تهران: انتشارات دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران.